

Mefisztó rondója

Beszélgetés Bogár László közgazdással

A PÉNZ EVANGÉLIUMA

MÓROCZ ZSOLT: Ha ez egy zenés beszélgetés lenne, akkor bevezetőként Gounod *Faustjából* Mefisztó rondóját szólaltatnám meg, amelyben ugyancsak lendületesen azt éneкли, hogy eladó az egész világ, mindenki hitvány pénzt imád, járja táncát a Sátán előtt. De mehetünk még messzebbre az időben, akár János evangélistáig, akinek poszt-modern „jó híre”, globalista evangéliuma így hangzana: kezdetben vala a pénz, a pénz a banknál vala, a bank az isten vala. Individualista változatban: a pénz a bankárnál vala, az isten pedig a bankár vala. (És nevezteték ő jegybankelnöknek, tenné hozzá a provinciális kiadás, a honi liberális Biblia Pauperum, a gyengébbek kedvéért.) Mindennek szervezeti verziója ellenben korántsem ilyen áttekinthető. Meglehetősen sokféle bank, pénz forog a világnagy pénzpiacon. Nekünk, magyaroknak talán az IMF-et lenne tanácsos mostanság a képletbe, a világteremtő ige egykori státusába behelyettesítenünk.

A kérdésem ezek után a következő: mi történt a világban, mivel azt tapasztalhatjuk, minden érték átértékelődik, átválthatóvá lesz: összegekben, statisztikákban, számokban kifejezhetővé válik. Én nem szeretem a számokat, mert amikor az emberek, emberi viszonyok számokká lettek, akkor mindenkor megkezdődött önfelszámolásunk. Mellesleg jegyzem meg: az egyének különböző politikai táborok, gulagok foglyaiként szintén számokká, statisztikai adatokká redukálódnak. Most azonban mintha másféle veszély fenyegetne. Az alattvalókkal saját szolgáltatásukat igyekeznek nem pusztán elfogadtatni, de megkedveltetni egy multikulturális, félkomfortos, virtuális szellemi lágérben. Eközben elveszítjük mindazt, ami a lét értelmét jelentette. Mi folyik hát körülöttünk, miféle ontológiai infláció tanúi, egyszersmind elszenvetői vagyunk?

BOGÁR LÁSZLÓ: Ez a kérdés több ezer év óta foglalkoztatja az embert, talán azóta, amióta egyáltalán a világról, a létezésről, önmagáról, maga helyéről a teremtésben gondolkodik. Azt szoktam mondani a hallgatóimnak az egyetemen, ha megáll a tudomány – és legyünk őszinték, mostában egyre többször áll meg –, akkor jön a költészet. A vers képes kifejezni mindazt, amire a tudomány, a verbális racionalitás képtelen. A költészet az emberi létezés legmélyebb spiritualitásának ad hangot képek segítségével. Csodálatos nyelvünk ezt hihetetlenül gyönyörűen fejezi ki. Hogy meg tudsz-e valamit csinálni, arra azt mondja: képes vagy rá. Ha azt mondja: képtelen, akkor nincs kép róla benned. Közbevetőleg, ha már a költészetet említettem, számomra legmeggrázóbb – jól lehet a legsötétebb – metaforák egyike József Attilától való, mikor azt írja: ős patkány terjeszt kört közöttünk, a meg nem gondolt gondolat. Furcsa ellentmondás első pillantásra – különösen egy közgazdásztól –, hogy a költészetet magyarázza, hiszen a költészet önmagáért beszél. Az ember mégis állandó késztetést érez, hogy a racionális verbalitás szavaival is megpróbálja összerakni például az említett képet. Ebben az a sajátos kettősség fejeződik ki, amely az emberi lényt mindenkor jellemezte, jellemezni fogja. Egyfelől ránk is érvényesek az anyagi, fizikai világnak az összefüggései, amelyeket három nagy hajtóerővel jellemezhetünk. Minden élőlénynek élnie kell, tehát a létfenntartás,

[*Kérdez az idő*]

illetve a fajfenntartás, a harmadik pedig összekapcsolja a kettőt, ez a territóriumért való küzdelem. Mindez elkerülhetetlen számunkra. Ez a PPP-elmélete: a pénz-politika-sex, finoman, antimasculin módon fogalmazva. A pénz, a „szám” itt lép be a létfenntartásba.

– *A pénz, úgy tűnik, mára nem pusztán egyenértékévé vált mindennek, hanem a lét centrumába került. Efelé gravitál mindenki.*

– Igen, de itt, mindjárt az elején nagyon fontos rögzítenünk, hogy az ember nem csak ennyi. Nemcsak az említett létfenntartásért, fajfenntartásért, territóriumért való küzdelemből áll, hanem az Isten képmása is. Isten nem azt kéri tőlünk, hogy tagadjuk meg az ösztönvilágunkat, állati hajlamainkat, anyagi javak iránti vágyainkat. Ezt hiába is kérné, hiszen ő „épített rá” bennünket erre. Éppen ellenkezőleg! Azt mondja, hozzuk őket a felszínre, ám miként az imában elhangzik – szenteltessék meg a Te neved –, szenteljük meg mindezt, illesszük be a szeretet-lény mivoltunkba.

– *Arról van szó, hogy szakralizáljuk, vagy amennyiben nem vallási szókinccset használok, akkor humanizáljuk őket, miután kiirtbatatlanok belőlünk?*

– Így van. A mi nyelvünk ezt olyan fogalmakkal tudja leírni, mint *arany, arány, érény*. Elvileg-ontológiaiilag szakralizálható a kereskedelem és a pénz is. Az ember, miként mondtam, kettős lény. Egyrészt működik bennünk évmilliók óta egy hüllőagy, ami „hüllőként” brutálisan, mindent legázolva az anyagi, fizikai valóság megszerzésére tör. Másrészt bennünk van az Isten-képmása ember, aki tudja: a Teremtő a világot azért bízta rá, hogy a jó gazda gondosságával – amint a polgári jog ma is fogalmaz – bánjon vele. Ez a kettősség folyamatosan ütközik bennünk. Abból az ismert példázatból indulnék ki, amikor Jézus kiveri a kufárokat a templom előteréből. Ez a példázat több dolgot jelez.

– *Elnézést, itt közbeszúrnám Bibó István megjegyzését, miszerint Jézus nyilván eközben tapasztalja meg a benne élő emberi agresszivitást, talán ennek, illetve hasonló negatív előzményeknek a hatására lesz olyan szelíd, amilyennek a Szentírás később mutatja.*

– Igen, jöllehet Jézus itt kétszeresen kudarcot vall. Egyrészt mert a szelídség, a türelem és a szeretet erejével érkezik, ebben az esetben azonban indulatosan korbácsot kell használnia. A másik gond, bár erről nem szól a történet, ennél még súlyosabb. Ugyanis amikor Jézus távozott onnan, a kufárok nyilván visszaszivárogtak – és máig ott vannak. Számosabban és hangosabban, mint valaha. Ez azt látszik jelezni, hogy a kereskedelem és a pénzügyek nem szakralizálhatók, illetve nagyon súlyos akadályok tornyosulnak azok előtt, akik ezzel próbálkoznak. Magam ugyan azt hiszem: az emberi létezésben minden beilleszthető a szakralitásba, noha nyilvánvaló – az Újszövetségnél maradván –, amit az elmúlt kétezer évben láttunk, az az emberiség sötét korszaka, amelyet a hindu mitológia (tágabb időhatárok között) Kali-Yugának nevez. Ez a hanyatlás korszaka, amikor a világ despiritualizálódik, eltűnik belőle a sacrum.

A nyers, fizikai valóság veszi át a helyét az emberben, az isten-emberben. Ennek alapvető oka az lehetett, hogy három-négyezer évvel ezelőtt, az akkori világban, főként a Földközi-tenger keleti medencéjében a csere rendkívül intenzív megnövekedését hozta magával, ami megteremtette azt a három médiumot, mely megváltoztatta a világ arculatát. Magát a közvetítőkereskedelmet; a pénzt, ami abszolút közvetítő – ezt nem kell magyarázni –; valamint a médiát, a későbbi médiumok őst, mindazt, amit ma sajtónak, rádiónak, televízióknak nevezünk. Ez szintén ekkor született, hiszen a hajósok, a karavánok nemcsak árukat, fizikai anyagokat, pénzt hoztak-vittek, hanem információkat, híre-

ket, új hiteket, új vallásokat úgyszintén. A csere három szinten folyt. A fizikai anyag, az áru; az elvont anyag, a pénz; valamint a még elvontabb „anyag”: a tudás, az információ, a szimbolikus javak cseréjeként. Az évezredek során, az említett földrajzi térségben, versengés alakult ki az ott élő kis népek között, hogy ki tudja ezt a hármat – a közvetítő-kereskedelmet, pénzt, médiumokat – sikeresebben működtetni. Az itt élő népek, azt mondhatjuk, természetüknél fogva sikeresek voltak mindhárom komponens működtetésében, azok ma is a globalizált világban.

– *A magyarságról – különösen a nemességről – elterjedt, hogy megveti a kereskedést. Honfoglalás előtti arab források viszont a következőket írják az ősmagyarokról: szemrevaló, szép külsejű emberek, vagyonosok és szembetűnően gazdagok, amit kereskedelmüknek köszönhetnek. A későbbi időkből ellenben Orczy Lőrincet szokás idézni mint a kereskedelem-től való nemzeti iszony képviselőjét, aki azt kérdezi: Illik-e magyarhoz csalfa kereskedés, Mivel ebből jöhet erkölcs-vetemedés, Mit mondasz, mire megy az ily vetélkedés? Illyés úgy vélte, a magyar nyelv azért egyenes, mert nem kalmárok és alkuszok nyelve. Egy XVII. századi német Völkertafel, amely az európai népek tulajdonságait mutatja be a kor sztereotípiáinak megfelelően, szót ejt arról, miként fejezi be életét egy-egy nemzeti közösség. A magyarnál, akit lázadó (összeesküvő) természetűnek tart, azt mondja: kard által. Valóban sokan végezték a magyarság soraiból csataterén, barikádon, vérbírók előtt, majd pallos alatt vagy akasztófán – a Wesselényi-féle összeesküvéstől 1956 mártírjaiig –, de bizonyos, ennek a népnek van tartása, hiába próbálják évszázadok óta megtörni a gerincét. Mi fegyverrel a kézben szoktunk meghalni. Történelmünk azt bizonyítja, tudtuk: nem lehet, néha nem is érdemes mindent túlélni. Vannak eszmék az élet fölött, amelyekért időnként meg kell halni, hogy a példa, az élet értelme legalább az utódok számára megmaradhasson. Az lét értelmével nem kifizetődő kufárkodni.*

– Így van. Ha valaki a közvetítés mesterévé válik, annak komoly kockázata van. Állandóan minden változik, átváltódik körülötte, benne, ezért szinte észrevétlenül ő maga számolja fel saját ontológiai talapzatát. Visszatérve József Attilára, az őspatkány terjesztette kórra, a meg nem gondolt gondolat itt az, hogy ebben a korszakban alakultak ki a Földközi-tenger medencéjében az első ökológiai katasztrófák. Ma, ha a tintakék tengerből kiemelkedő hófehér sziklás szigeteket látjuk, akkor turisztikailag kiváló lehetőséget pillantunk meg, csak ritkán gondolunk arra, hogy a csupasz sziklákon nem lehet megélni. Valaha ezek a szigetek nem csupán kopár sziklákból álltak. A növényzetüket azért veszítették el, mert egy bizonyos fázisban ezek a népek deszagrális léthibákat követtek el. Akkor, amikor tudásuk ellenére – bár legősbibb tudásuk alapján nyilván pontosan tisztában voltak vele – letarolták az itteni a szigeteket. Akármennyire csábító, hogy kétszer annyi hajót építsünk, mert akkor kétszer annyi árut szállíthatunk, amelyből négyszer annyi pénzt kereshetünk – ezt nem teheték valaha, mert voltak bizonyos szabályok: az ősi tudás tételei tiltották. Nem véletlenül létezett a szentség: a természet mindig, minden vallásban anya, megszentelt dolog. Nem lehetett büntetlenül a természethez hozzáérni sem, nemhogy pusztítani. Mindent pótolni kellett. Egyrészt áldozatokkal bocsánatot kellett kérni a természettől, a természetanyától, ha elvettem tőle valamit; másrészt pótolni azt, amit elvettem, illetve csak annyit venni el, hogy a természet képes legyen önmagát újratereíteni. A kapitalizmus első csírái – több ezer évvel ezelőtt – akkor jelentkeznek, mikor felbukkan az a gondolat, miszerint nem kell mindezzel vacakolni, még ha a szakralitás ezt is kívánná, hiszen ki bír ellenállni a profit csábításának.

[*Kérdez az idő*]

Nem észlelték azt, hogy ezzel ugyan x mennyiségű profitot szerezhetnek, de annak az ára, mikor egy kritikus ponton túl lepusztítom a környezetemet és minden összeomlik, összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint az a haszon, amit hoz. Ha elpusztítom az élőhelyemet, az végtelenül nagy kár, azt semmi nem pótolja.

– *Ha kivágtátok az utolsó fát, megöltétek az utolsó bölényt, kifogtátok az utolsó halat...*

– Rengeteg aranyatok lesz, aranydombon fogtok ülni, de rájöttök, hogy az aranyat nem lehet megenni.

MENNYIT ÉR A SZENT KORONA?

– *Négyesi Lajos kitűnő badtörténész figyelt fel arra, hogy a kalandozó hadjáratok bizonyos mértékben üzleti vállalkozásoknak tekinthetők. A hadjáratok vezetői már-már menedzser módon nyúltak a dologhoz. Fegyverzetet kölcsönöztek azoknak, akik részt vettek egy-egy ilyen vállalkozásban, de nem rendelkeztek megfelelő felszereléssel, mondván, majd a zsákmányból megfizetik. Lízingelték a hadjáratot, abonnan a harcosok sokkal inkább meggazdagodva akartak visszatérni, mintsem születendő hőseinek halottjaiként, ami figyelemre méltó módon árnyalja az összképet. A gond azonban – úgy tűnik – az volt, hogy a megszerzett nemesfém, pénzádó, nem a gazdaság vérkeringésébe, hanem ékszerekbe, sítókba került, éppen ellenkezőleg, mint később, teszem azt az angliai, Erzsébet kori kalózkodás esetében történt.*

– Nagyon nehéz a mai fogalmakkal leírni az akkori gazdálkodás történetét. Az bizonyos, nem lehetett volna hosszú időn keresztül fenntartani ezt a konstrukciót, ha nem létezik bennünk, az akkori magyarságban a folyamatos készlettelés arra, hogy szakralizálják a gazdaságot is. Még egyszer mondom: a kereskedelmet, a pénzt, a médiumot. Az arany, arány, erény hármast a nyelvünk, azt hiszem, nem véletlenül őrzi. Az arany, minden ősi kultúrában a Nap, a tiszta szakralitás szimbóluma a szakrális szerveződésű királyságokban, illetve társadalmakban. Fő- és jószágvesztésre volt ítéltető valaki, ha nem Istennek tetszően cselekedett, azaz nem illeszkedett be a szakrális rendbe. Az arany, talán meglepő, de visszavonható volt. Bizonyos értelemben véve az egészre úgy is tekinthetünk, bármilyen furcsán hangzik, hogy ez az arany, bárkinek a vagyonát képezte, mégsem magántulajdonban volt. A szakrális hierarchia csúcán nyilván a Teremtő állt, a Szent Korona a közvetítő, a szakrális uralkodót pedig – a korona segítségével – az evilági rend első helyén találjuk. Ő közvetíti azt a logikát – szakrális rendet –, aminek alapján az ítéletek születnek: ő ítéli fő- és jószágvesztésre – „aranyainak visszavonására” – azt, aki nem illeszkedik bele ebbe a szakrális struktúrába.

– *Ez iránt a szakrális rend iránti fogékonyság sokáig érzékelhető. Hunyadi Mátyásnak trónra lépésekor nincs birtokában a Szent Korona, mivel ellopták, majd elzálogították a Fuggereknél. Mátyás azonban jelentős összegért kiváltja a modernizmus felől nézve fölösleges áldozatok árán. Fügedi Erik szerint az 1460-as évek elején Mátyás jövedelme nem lehetett sokkal több 250 ezer aranyforintnál, majd az 1470-es években elérhette a 800 ezret, később talán meg is haladta. A Szent Koronát 60 ezer, más becslések szerint 80 ezer aranyforintért szerzi vissza 1463-ban. A hagyománynak megfelelően – Székesfehérvárra, az esztergomi érsek által, Szent István koronájával – megkoronáztatja magát. Ettől kezdve okleveleit úgy keltezi, hogy uralkodásunk, illetve koronázásunk mely évében. Mátyás, aki uomo nuovo, új ember a trónon, a hatalmát nyilván szimbolikusan is legitimálni akarja, jöllehet az megdönthetetlen, mint az ez irányú kísérletek bizonyítják. Mi szükségére lehetett mindezek ellenére a reneszánsz uralkodó-*

nak a középkor szakrális jelképére ilyen iszonyatos összeg árán? Mi tud mondani erről a közgazdász?

– Érdemes talán onnan elindulni, hogy a Hunyadiak, mindhárom Hunyadi nagyon útban volt bizonyos köröknek. Lászlót kivégezték, de talán apjának és Mátyásnak a halálába is besegítettek. Helyezzük el az akkori világ átalakulási folyamataiban a történeteket. A XV. században vagyunk, ami rendkívül fontos időszak nemcsak a Nyugat, hanem az egész világ történetében. A reneszánsz eszmerendszere radikálisan átértékelte az ember teljes világszemléletét. A keresztény szakralitás az üdvösséget helyezte a középpontba, ezzel szemben a reneszánsz deszakralizációs, despiritualizációs kísérlet volt. Legyünk őszinték, bármennyire csodáljuk a reneszánsz vizuális teljesítményeit...

– *A reneszánsz képzőművészete tele van vallási titkokkal, mély misztériummal. Leonardo ugyanúgy, mint Michelangelo, Dürer vagy a náluk kisebbek.*

– Ebben talán nem értünk teljesen egyet. Bár a reneszánsz meglehetősen ellentmondásos folyamat volt, magam a filozófiai, azaz ontológiai lényegét mindenképpen abban látom, hogy átértékelte az ember szabadságról vallott nézeteit. Bizonyos értelemben a kialakuló modernizmus, kapitalizmus, pontosabban nyugati modernitás eredetét itt találjuk. Az emberi képességnek az a lényege, amint a beszélgetés elején mondtam, hogy valamit meg tudsz-e csinálni, képes vagy-e rá, felépül-e benned a kép valamiről, ami még nincs, de lehetne, majd ezt követően megvalósítod. A szakralitás embere azonban itt nem áll meg, mert azt is meg kell vizsgálnia, hogy amit elgondolt és megvalósított, az beleilleszkedik-e Isten rendjébe. Működni kell mindazoknak a szervezeti, intézményi kereteknek, amelyek abban az esetben, ha kiderül egy-egy gondolatról, hogy veszélyes, kontrollálják, illetve negligálják azt. Mert nemcsak megvalósítani nem szabad, hanem mint gondolatokat sem szabad terjeszteni az ilyeneket. Természetesen nem valamiféle gondolatrendőrségre célzok...

– *Az eleve félreballásra beállított fülek miatt tegyük hozzá: a mögöttünk maradt évszázadban ilyen volt a bolsevizmus (marxizmus, leninizmus, sztálinizmus), a fasizmus, a náciizmus, a maoizmus eszmevilága.*

– Igen, bármilyen megdöbbenően hangozzék is a liberális felfogásúaknak, vannak ideológiák, amelyeket nem szabad terjeszteni. Ha látjuk a világ pusztulását, akkor el kell gondolkodnunk azon: számos káros tendencia annak a következménye, hogy legalább ötszáz éve nem működik a harmadik, döntő fontosságú szabadságelem, a folytathatóság. Van az elgondolhatóság, a megvalósíthatóság szabadsága az emberben, valamint a mindkettőnél lényegesebb a folytathatóság szabadsága. Folytatható-e, beilleszthető-e valami úgy a világba, hogy végtelen időig harmonikusan része legyen annak. Mert, ha nem, akkor – amennyiben alapos vizsgálatok után kiderül, hogy komoly kockázatai vannak – abban az esetben nem szabad beépíteni a világrendbe. A szakrális kultúra arról ismerszik meg, hogy azt mondja: bármilyen magas profitot lehet megvalósítani, de mindez ártalmas, akkor ne csupán ne valósítsuk meg, de ne is gondolkodjunk róla, mivel rendkívül veszélyes irányba vezet ez az út. A szakralitás rendje tehát – nagyon kisiskolás módon megmagyarázva – így működik. A reneszánsz számomra, noha látom, elfogadom képzőművészeti értékeit, mégis ellentmondásos. Voltak nagyon pozitív tartalmai az emberi létezés számára, ám összességében a reneszánsz volt az, majd részben a reformáció és a felvilágosodás, amely döntő módon – valószínűleg a benne szereplők akarata ellenére – hozzájárult ahhoz a folyamathoz,

[*Kérdez az idő*]

amely mindinkább kiiktatja a folytathatóság kritériumát. Az újfajta szabadságfelfogás azt mondja: gondolatszabadság, szólásszabadság, a piac szabadsága. Az elgondolhatóság és megvalósíthatóság szabadságát hangsúlyozza, míg a folytathatóság szabadságát bagatellizálja. A győztes modernitás kizárja az ellenőrzés lehetőségét, ami megálljt próbált parancsolni olyan gondolatoknak, illetve az abból következő megvalósításnak, amelyek komoly kockázatot jelentenek az emberiségre.

Ha nem csupán a vizuális kultúrát nézzük, akkor ezt a reneszánsz hozta magával. Jelesül azt az észjárást, amelyről Machiavelli beszél. Kendőzetlenül felszínre hozza a reneszánsz ember gondolkodási logikáját. Ha hozzávesszük a későbbi – már 1513-ban lezajló – pápaválasztás eredményét, akkor jól láthatjuk, a dolgok howá fejlődtek. Bakócz Tamás személyén keresztül ekkor vagyunk hozzá legközelebb, hogy magyar pápa legyen Szent Péter trónusán, ám mégis a Medici-házból választanak pápát, X. Leó néven, aki később bevezeti a búcsúcédulát. Akármilyen brutálisan hangzik: a Medici családnak több pénze volt a bíborosok megvesztegetésre, mert legyünk őszinték, a reneszánsz pápákat ekként választották. A búcsúcédulák árusítása pedig óriási biznisznek bizonyult. Mind ez – így szoktam nevezni – Globális Megbocsátás Ipari Művekként üzemelt. A búcsúcédulákat északon a Fuggerek terjesztették, velük kellett osztozni. Ez automatikusan kiváltotta Luther indulatát, amely egyházszakadáshoz vezetett. Itt – bár ebbe most nem tudunk belemenni –, úgy érzem, máig feltáratlan feszültségek vannak. Az elmúlt fél évezred narratívája nem adta meg a lehetőséget arra, hogy erről őszintén beszéljünk. Abban a korszakban, azt hiszem, történelmi jelentőségű változások mentek végbe. Az én olvasatomban, visszatekintve, ezek veszedelmes tendenciák. Jellemzőjük a despiritualizálódás, a deszakralizálódás felgyorsulása, a pénzuralom általánossá válása.

Általánosságban az ember veszélyeztetettsége három-négyezer éve kezdődött. Ez a három-négyezer év úgy ment végbe, hogy közben voltak biztató reszakralizációs kísérletek, nem csak deszakralizációs folyamatok. A császárkori Rómát egyértelműen globális kapitalizmusként fogom fel. Ha összehasonlítjuk a mai globális birodalommal, akkor számos párhuzamot találhatunk a teljes morális kiürüléstől, az akkori szenzációs „médiá” szereplésekig, a gladiátorviadalokig. Azután nagy vonalakban 800-tól 1300-ig, különösen a kolostorok világában, tanúi lehetünk egy biztató reszakralizációs folyamatnak.

– *Mára az euro-atlanti kultúrában az emberek sok mindenbe belecsömörlöttek. Azt hiszem, ezért zárándokolnak sokan a Himalájáig vagy valamelyik Európába, Amerikába áttelepedett guru lábai elé, netán félmótás szektákba, ahol magukba szívják a félig értett – vagy félreértett – bit bódító tanait, füstölőnek mámoros illatát. Európa szakrális skorbutban szenved. Lassan fogatlan, elbűlyült vénemberré válik, jóllehet vannak biteles személyiségek, akik az evilági egyetemes szakrális utak iránymutatói. Itt mindössze két magyar ferences szerzetest említenék, Barsi Balázs és Bőjte Csaba atyákat. A régmúltban minden és mindenki közelebb esett Istenhez. A gazdaságról ez elmondható-e?*

– A két személyben egyetértünk, abszolút így van. Hozzáteszem, a Kárpát-medencében számos spirituális feláramlás van, mint a meleg források törnek fel. Zajlanak kis közösségi kísérletek, ahol az emberek próbálnak ebből a deszakralizált világból kimennek. Szerveződnek erős, keresztény kisközösségek, újraszövik a szakralitás szálait. Ami a gazdálkodást illeti, azt mondhatom, számomra legmegrendítőbben Andrásfalvy Bertalannak a foggazdálkodásról írott csodálatos munkája beszél arról, miként lehet szakralisan gazdálkodni.

– Ez a fajta gazdálkodás nem előzmény nélküli. Takács Károly például az Árpád-kor vízgazdálkodásáról a következőket mondja: a folyók vizét csatornák segítségével nagy területen vezették szét, majd meghatározott helyeken kiengedve öntözésre, valamint halastavak létesítésére, illetve táplálására használták fel. „Ugyanakkor a sűrű csatornahálózat segítségével a szükséges és káros vizek levezetése is biztosítva volt.” A Kárpát-medence számos tájegységén „több százezer kilométer elpusztult csatornával kell számolnunk! Ebhez fogható mértékű természetátalakító munka ismereteim szerint Európa más országaiban az újkor előtt nem folyt. Az eredmények erősen megkérdőjelezik a magyar történettudomány több megkövült paradigmáját, és befolyással lesznek a múlt kutatásának módszereire. Továbbá az is meggyőződésem, hogy hatást fognak gyakorolni a magyar társadalom műltszemléletére és nemzeti önértékelésünkre is” – fejezi be a kitűnő régész. Elnézést a közbevágásért. Kérlek, folytasd az előbbi gondolatmenetet.

– Hogy miként lehet szakrálisan, Isten (rendje) szerint gazdálkodni, ha türelemmel, szelídséggel és alázattal közeledek a világhoz; ha megértem, hogy ne menjek szembe veled, a foggazdálkodás nekem erről szól. A növényneveléshez tudnám hasonlítani. Van, mondjuk, a vackor körte, ami illatban, formában, ízben száz másféle csodálatos körtét tartalmaz. Amennyiben tehát türelemmel, szelídséggel, alázattal kinyitogatod ezeket a genetikai tereket, akkor az a vackor körtének sem rossz – bár nem csináltam vele mélyinterjú –, de nem hinném, hogy rossz volna neki, ha több száz csodálatosnál csodálatosabb körtefajta az ő genetikai anyagát tartalmazza. Röviden: valamit megérteni, szép szelíden kibontani, nem hackerként betörni ezekbe a terekbe, ennyi a lényeg. A nyugati modernitás emberére – noha már a görög–római kultúrában is megvannak az előképei ennek – a léterőszak a jellemző. De emellett a hackerviselkedés mellett megvan a másik, a hagyomány is. A szelídség, türelem, alázat hármassága, ami talán a spirituális szeretet legmélyebb értelme. Ha így nyitogatod a világot, akkor tulajdonképpen a Teremtés nyitja meg önmagát, mutatja meg titkait. Lehetővé teszi a számodra, hogy társteremtővé váljál, olyan dolgokat teremthessél belőle – a természetből –, amelyek potenciálisan benne szunnyadnak. Megengedi számodra anyagi-fizikai szükségleteid kielégítését olyan szinten, hogy senkit, semmit nem bántottál. Azt hiszem, a magyarság gazdálkodása nagyjából a Hunyadiakig őrizte ezt a hagyományt, amelyből kiderül, igenis lehet fizikai értelemben is gazdagon élni anélkül, hogy szembe mennék a léttel, hogy pusztítanám azt. A türelmet, szeretetet, alázatot azért hangsúlyozom, mert a beavatás csak azok számára nyílik meg, aki rendelkeznek ezekkel. Végtelen tanulás és a felsoroltak szükséges ahhoz, hogy beavatott legyél.

– *Saint-Exupéry kis hercege jut minderről eszembe, a róka megszelídítése.*

– A *Kis herceg* tulajdonképpen csodálatos beavató történet, mai nyelven megfogalmazott filozófiai példázatgyűjtemény.

– *Igen, bár jómagam egyre kevésbé szenvedhetem a beavatás szót, úgy elkopott, illetve kisa-játították. Többnyire féleszű, ezoterikus szerzőkkel kapcsolatban használják hasonzorú féleszűek, jöllehet minden nagy mű a Védáktól a Bibliáig, Hamvastól Dosztojevszkijen, Tolsztojon át Ady Endréig, József Attiláig beavató jellegű. Még Franz Kafkát is ide sorolnám, bár amibe beavat – a kiuttalanságba –, azt talán jobb volna másként látni.*

– Attól, hogy némelyek egy kifejezést elkoptattak, attól annak valódi, spirituális jellege még létezik. Visszatérve az eredeti gondolatmenethez, a XIV–XV–XVI. század, a Hunyadiakat megelőző évszázadok, majd a Mohácsi tragédia idején a nyugati kultúrában és Magyarországon is, a nagy összecsapás – fogalmazzunk így – a szakralitás és de-

[*Kérdez az idő*]

szakralitás erői között történik. Ott a nagy átfordulás, ahol az egész emberi létezés érintő változások mennek végbe. Óriási kérdés, hogy a magyarságra – amely már a 907-es pozsonyi csatában bizonyította, hogy magával hozott szakralitása mélyebb, értékesebb, mint az európai – nem ezért támadnak-e valójában. Baudrillard azt mondja, a spanyol konkvisztádor nem azért irtja a bennszülöttet, mivel az nem keresztény, hanem azért, mert pogányként is sokkal keresztényibb nála, a szakralitás mélyebb szintjét képviseli.

Nagyon fontos látni, hogy amikor valamiről azt mondjuk, „közgazdasági értelemben”, akkor ez a kifejezés – amely a XVIII. századtól létezik – egy olyan komplexumhoz kapcsolódik, amely már deszakrális. Az ember fizikai-anyagi gazdálkodásának deszakrális módja. Az előző korokra valami más kifejezést kellene alkalmazni, amellyel én sem rendelkezem, mindössze azt tudom jelezni, hogy zavarba kerülünk akkor, ha azt mondjuk, „közgazdasági értelemben” próbáljuk leírni, mert azokra a folyamatokra más fogalom kell. A közgazdaságtan fogalma sajnos foglalt. Bármilyen fájdalmas számomra negyvenéves közgazdász múlttal, mégis azt kell mondanom, a közgazdaság – az említett modern értelemben – a deszakralizáció gazdálkodása. Látjuk hová vezet: nyilvánvalóan az önmegsemmisítésbe. Milton Friedmant – a neoliberais közgazdaságtan atyját – szoktam idézni ezzel kapcsolatban, aki azt mondja: *business of the business is the business*. Ha tőketulajdonos, ha vállalkozó vagy, akkor nem pusztán nem kell, de nem is szabad semmi mással foglalkoznod, kizárólag a profittal. Akkor is a profit megszerzésével kell foglalkoznod, ha tudván tudod, hogy százszor akkora kárt okozol a természetben, tönkreteszed, szennyezted, szétvered...

– *Ez lehetne a deszakralizált közgazdaságtan – nem publikus – nagymonológia III. Richárd szellemében vagy csupán szakmai csőlátás?*

– Csőlátás, amely kizárólag a rövid távú, egyéni célokat tartja szem előtt. Megint az őspatkánnyal, a meg nem gondolt gondolattal van dolgunk. Nem gondolom végig, hogy rövid távú téridőben nekem ez most hatalmas profitot hoz ugyan, de ha ezzel tönkreteszem a világot, akkor tulajdonképpen hosszú távon én magam és mindenki más megsemmisülhet. Ennek példája a vörös iszap tragédia. A magyar alumínium vezetői azért kapták szinte ingyen a privatizáció során ezt a komplexumot, mert azt várták el tőlük, hogy a profitjuk nagy részét azokra a biztonsági berendezésekre fogják fordítani, amelyeket az előző időkben elhanyagoltak. Természetesen nem akarok semmit prejudikálni, a közönségnek okozott kár azonban kifejezhetetlen. Az jól látszik, hogy rövid távú téridőben – még anyagilag is – többszörösét teszi ki a kár a haszonnak.

– *Van olyan ága, olyan sansza a közgazdaságtannak, amely emberi, vagy ez egy öngyilkos kultúrának az egyik utolsó követe?*

– Ha ez a kérdés, akkor fogalmazzunk úgy, hogy a közgazdaságtan főárama, az uralkodó közgazdaságtan erre a logikára épül, ami a XX. század hetvenes-nyolcvanas éveiben vált általánossá.

– *Úgy tűnik, akadnak néhányan, akiket nem az ár visz. Nézem a műsorotokat az Echo tévében, ahol Boros Imrével együtt eveztek a fősodrással szemben. Milyen érzés eretneknek lenni?*

– Így igaz, de ha már az eretnek kifejezést használtad, akkor nem árt hozzátenni, hogy eredeti, latin értelemben a szó az ősi hagyományra utal, az eretnek az „örökös” szóból ered. Én annyiban természetesen vállalom az eretnekséget, amennyiben azt mon-

dom: az emberi gazdálkodás legősbibb értelméhez kellene visszatérni. Az emberi gazdálkodás legősbibb értelme pedig nem lehet másként, miként már elhangzott ebben a beszélgetésben is, csak a jó gazda gondosságával. Ez pedig – a jó gazda gondossága – nem egyéb, mint az, hogy harmóniában, egyensúlyban igyekszem tartani a létet. Szelíden, alázattal próbálok meg finom egyensúlyi helyzeteket megtalálni. Kis lépésekkel megyek előre. Az egyik Szent Ferencről készült filmben van az a gyönyörű jelenet, amelyben Ferenc menet közben mondogatja magának: mész, mész, mész, nagyot gondolsz, kicsit lépsz. Csodálatosan egyszerű, mondhatni együgyű, persze szent „együgyűség” ez. Hatalmas képek épülnek fel arról, mi mindent lehetne ebben a világban tenni, de az apró, meggondolt lépéseidet mindig ahhoz igazítod, hogy ha kell, vissza tudjál lépni. Amikor úgy érzed, nem működnek azok az intézmények, amelyek jelzik, hogy valami bármilyen szépen is hangzik, de rosszul gondoltad ki, vagy rosszul valósítottad meg, akkor mindjárt vissza tudjál lépni.

MARX ÁRNYÉKÁBAN

– Végezetül a pénz, a nemzetközi tőke szerepéről kérdeznék, ami időnként véres nyomokat hagy a magyar történelemben. Mohács előtt a Szapolyai János vezette nemzeti párt le akarja rázni a Habsburgok és Fuggerek uralmát – állítja Günther Ogger. A felvidéki bányák hasznát maguknak szeretnék megszerezni. Zavargásokat szerveznek Budán, fellépnek a pénzrontó Szalkai érsekkel, illetve a Fuggerek képviselőivel szemben. Jakob Fugger – aki fél lábbal már a sírban van, másik lábával – ekkor hatalmasat rúg a magyarokba. Kereskedelmi bojkottot szervez a Magyar Királyság ellen. Igyekszik elérni, hogy senki ne vásároljon magyar rezes és ezüstöt. A halálos ágyból aktivizálja György szász herceget, Ferdinándtól azt követeli, hogy a Sváb Szövetség fegyverrel támogassa őt. Ulrich Arzt birodalmi kapitányt (a Fuggerek rokonát) fenyegetőző levél írására utasítja, amelynek címzettje II. Lajos. A pfalzi választófejedelem és a bajor hercegek szintén nyomást gyakorolnak a Fugger-cég érdekében. V. Károly császár ugyancsak levelet írt a birodalmi rendnek, hogy lépjenek fel nyíltan a Fuggerek magyarországi érdekeinek védelmében. Végül a Szentszéktől érkezik üzenet, amelyben VII. Kelemen pápa a Fuggereket mint derek kereskedőket ajánlja a magyar király figyelmébe. Majdnem egész Európát mozgósítja a Magyar Királyság ellenében a Fugger-birodalom. Némelyeknek talán hiányzik a névsorból Cohn Bendit vagy Róna Péter; de hát semmi sem lehet tökéletes. Mindenesetre úgy tűnik, mintha a XXI. században volnánk – az IMF tárgyalások idején –, Mohács előestéjén. A magyar udvar a túlerővel szemben meghátrált. 1526 tavaszán előszerződést kötnek, miszerint a Fuggerek a magyar bányákat újból bérbe vebetik. Ezt követően Lajos király és a királyné visszavon minden vádat a Fugger-konzernnel szemben, miután Anton Fugger (aki közben Jakob helyére lépett) 50 ezer dukátos kölcsönt folyósított a török elleni csapatok toborzására. A Fuggerek azonban – az angol diplomácián keresztül – világossá teszik Európában: tisztában vannak vele, hogy a török feltartóztatásához 50 ezer helyett 150 ezer dukátra volna szükség, de aki keresztezi a Fugger-érdeket, annak nem kegyelmeznek.

– A dolog lényege, hogy útban voltunk – már 907-ben – többeknek. De nézzük meg, miért is voltunk útban? Egy császári dekrétum azt írja ezzel kapcsolatban: a „magyarokat ki kell küszöbölni” innen. Két okát látom annak, hogy útban vagyunk: egyrészt anyagi-fizikai, másrészt spirituális okot. Az anyagi-fizikai – közgazdászsként kezdjük itt – valójában nem más, mint az a feszültség, ami abból adódik, hogy az előző évszáz-

[*Kérdez az idő*]

zadokban, Marco Polo nyomán, az egyre intenzívebb keleti kereskedelem (előbb Indiával, majd Kínával) eszelős gyorsasággal szívja ki a nemesfémeket Európából. Az európai elitek meghalnak a gyönyörűségtől és sóvárgástól a Kelet csodái iránt. A Kelet viszont semmiféle nyugati árura nem tart igényt, kizárólag aranyat, illetve a kínaiak részben ezüstöt fogadnak el cserébe. Ez villámgyorsan csökkenti az aranykészletet. Ráadásul Európának, geomorfológiai adottságai okán, eleve kevés az aranya. Ehhez társul a kialakuló kapitalizmus csereigénye – hiszen ekkor a pénz természetesen nemesfém –, amely egyre több aranyat igényel. Másrészt itt van Európa közepén egy szakrális állam, ami a kontinens szokvány-kereszténységénél mélyebb szakrális gyökerű: ez a Szent Korona Magyarországa. Továbbá nálunk található a hozzáférhető aranylelőhelyeknek legalább 40%, de talán 60%-a. Amikor tehát a keleti kereskedelem és a kapitalizmus megnövekvő aranyigénye megjelenik, akkor Magyarország hihetetlenül útban van. Egy széteső, szétdarabolt, anarchiába fulladó országból pedig értelemszerűen egyszerűbben, olcsóbban lehet kiszivattyúzni a szükséges arany mennyiséget. A Fuggerek, Mediciek és mások részéről nagy a nyomás, hogy „történjen már valami”. A török ezért jön kapóra. Miközben mi a kereszténység védőpajzsának szerepét játsszuk, aközben a legkeresztényibb francia király, I. Ferenc vígan stratégiai szövetséget köt a mohamedánokkal. Hasonlóképpen Velence és Genova sem tétlenkedik, ha csengő aranyak hangját hallja. Szívesen beszáll az üzletbe, némi logisztikai támogatást adva a szultáni haderőnek. Szóval nem árt, ha látjuk, a kialakuló kapitalizmus számára már semmi sem szent. Miközben mi vérünket ontva a legmélyebb szakralitást védjük, felőröljük erőforrásainkat, addig a deszakrális ellenfél kívülről és belülről egyaránt támad. Belülről a Thurzókon (a Fuggerek kliensein) és más kollaboránsokon keresztül. Kétségkívül a Hunyadiak, elsősorban Mátyás volt az utolsó esély arra, hogy ezt a helyzetet megpróbálja legalább egyensúlyban tartani. (Tegyük hozzá zárójelben: számos stratégiai hibát elkövetett, látta is meg nem is ezt a szituációt.) Ez az utolsó sikeres kísérlet arra, hogy Magyarország a harapófogóból kikerüljön, valami sajátos kompromisszummal egérutat nyerjen – és megmaradjon. Mindaz, ami Mátyás halála után bekövetkezik, majd mélypontra ér a mohácsi síkon, illetve Buda elfoglalásában, mintegy beteljesítve a végzetet, az már a végjáték. Beteljesíti az előző másfél évszázad belső és külső akcióit.

– *Lebet valami távoli párbuszamat vonni az akkori és mai történések között?*

– Ami egykor és ma zajlik, az mutat hasonlóságokat. Akkor is, ma is a világot egy láthatatlan szuperstruktúra irányította. Az egyik Fugger például figyelmezteti V. Károlyt, hogy ügyebár emlékszik felséged arra a nyolcmillió aranyra, amely nélkül semmilyen körülmények között nem lehetett volna császár. Ez mai összehasonlításban a Capitolium Hill meg a Wall Street. A Fehér házban meg a Kongresszusban az uralmi elitek működnek, de hogy mit csinálhatnak, azt a Wall Street, tehát az *igazi* hatalom mondja meg.

– *Ma látjuk, mit mesterkedtek akkor a Fuggerek, de a kortársak nem látták. Átláthatatlan volt a hatalmi struktúra, amint most is az. A kortárs törvényszerűen vak?*

– Ennek meglehetősen egyszerű az oka. Ha megvizsgáljuk ezt a láthatatlan szuperstruktúrát, akkor azt találjuk: három osztaga van. Természetesen mindhárom másnak mutatja magát, mint ami voltaképpen. Létezni azonban léteznek fizikai valóságukban, nem csupán hatásukban, ám amikor rájuk kérdezzük, akkor a szemüket meresztik: én nem az vagyok, ami – állítják. Ebben semmi meglepő nincs. A valódi hatalom mindig – ezelőtt, most és ezután is – rejtőzködi fog. A népmesékbe ezt a láthatatlanná tevő

sipka jelképezi. A hatalom azért rejtőzködik, mert amennyiben láthatatlan, annyiban csinálhat bármit, mégpedig úgy, hogy ezért lehetetlen felelősségre vonni. Hiszen aki nem látszik, az nincs; micsoda hülyeség, amikor felelősségre akarod vonni?

A háromhatalmi osztag a következő: a kényszerítő hatalom, a fegyelmező hatalom, valamint az értelmező hatalom. A kényszerítő hatalom: multinacionális vállalatok és bankok. Lassan, fondorlatosan, belső együttműködők segítségével, sunyi privatizációval, szerződésekké veszi át az uralmat ez a globális erő a lokalitás felett. Pénzügyekben, biztosítási, kereskedelmi, energetikai rendszerekben. Nézzünk körül – itthon –, szinte minden idegen tulajdonba került, az összes fontos hálózat, amely nélkül nem létezik emberi élet. Miután megszerezték az ellenőrzést, ők diktálnak: árakat, ellátást, mindent. Szóval sakk matt! Amennyiben időben felismeri mindezt az adott ország népe vagy felelős vezetése, majd tenni akar legalább részlegesen valamit önnön szabadulásáért, akkor lép működésbe a második, a fegyelmező részleg. Ide tartoznak a hitelminősítők meg például a Valutaalap. Ezeknek a fegyelmező hatalmaknak az a dolguk, hogyha vonakodik egy lokalitás a globalitásnak alávetni önmagát – nem teljesen szolgáltatja ki magát, vagy bankadóban vissza akarja szívni a profit egy részét –, akkor jönnek és megfegyelmezik. Pillanatok alatt 260 forintos euróból háromszázhatvanast csinálnak, vagy 6%-os állampapírból 12%-os kamatú állampapírt kreálnak pár hónap alatt. Pénzfegyverekkel bebizonyítják, igenis azt csinálunk, amit akarunk. Ha vonakodsz, akkor még nagyobb rombolás következik. Olyan, mint az einstand a *Pál utcai fiúk*ban, mikor a Pásztorok elveszik a golyókat. Valahányszor vonakodsz, mondják ezek a szervek, nemcsak elveszünk, amit akarunk, de még jól össze is rugdosunk. Végül a harmadik hatalmi osztag, a globális média. A médiumok hamis értelmező hatalma, amelyek másnak mutatják be a világot, mint amilyen. Politikailag korrekt, így hívják ezt a hamis beszédet.

– *Karám szavakból a realitás körül – vagy figyelmeztető tábla: a valóság területére lépni szigorúan tilos! –, hogy az igazságot lehetetlen legyen kimondani.*

– Pontosan! Rád erőszakolja magát ez a nyelv, végeredményben globális diktatúráként működik. Ennek a harmadik részlegnek ténykedése folytán úgy lehet beállítani a dolgokat, hogy aki ezzel nem ért egyet, aki ezt vitatja, aki ezzel szembe megy az hülye vagy gazember. Tisztában van vele a hatalmi osztag, hogy nincs igaza, de olyan színben tünteti fel a vele egyet nem értőket, mint agyalágyultakat, elmebetegeket, populistákat és így tovább. Ismerjük az ilyen a megbélyegzéseket. Hasonló helyzetben vagyunk, mint ötszáz év óta szinte mindig. Vívjuk ezt az – úgy látszik – nagyon hosszan tartó küzdelmünket azzal a láthatatlan világerővel, amely deszkrális irányba, önmegsemmisítésbe vinné a világot, szétterjedve a létezésben amolyan burjánzó daganatként, globalómaként. Annyiban azonban különbözik a helyzet az ötszáz évvel ezelőtől, hogy ez a terjeszkedő, deszkrális hatalom most már az egész világot látványosan veszélyezteti. A múltban a léptéke, a technológia minősége még gyerekcipőben járt. A világot átalakító globális technológiák hiányának következtében, sokkal kevésbé volt észlelhető agresszív jelenléte az emberiség számára. Most már észlelhető, mert a téridő, a világ térideje hihetetlen mértékben összezsugorodott. Ma mindannak, ami Magyarországon történik, történt az elmúlt hónapokban, ismét globális hírértéke van. A törökkel való küzdelmünknek szintén hírértéke volt. Egész Európában tudták, miért szólnak meg a harangok délben.

– *A közgazdásznak hol a helye ebben a küzdelemben, Szent György vagy az őshüllő mellett?*

[*Kérdez az idő*]

– Részben véletlen volt, hogy azt kértem, itt találkozunk az egyetemen, ahol most ülünk, Marx szobrától húsz méterre. Negyven éve lesz lassan, hogy átvettem ebben az aulában a diplomámat. Akkor úgy hívták: a Tolbuchin körútra nyíló Dimitrov téri Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem. Ez a három név a sokat emlegetett pusztító világerőnek – az elmúlt kétszáz évben: a jakobinusnak, a bolseviknak és a neoliberais globálnyiknak – történelmileg ugyanazt a romboló logikáját képviseli. Voltak ugyan belső vitáik, ám valójában ugyanazt a lényegyet testesítik meg. Ez a lényeg a bolsevik indulóból, az *Internacionáléból* derül ki, miszerint a múltat végképp el kell törölni. Miért? Mert a múltban lakozik a hagyomány, a hagyományban lakozik a Teremtő. Persze a Teremtővel együtt a teremtmény arcát is eltörlik. A XX. század öt – szerintem – legnagyobb gondolkodója, Hamvas Béla, Heidegger, Guénon, Evola és Ortega y Gasset szerint az élet helyett az élet fenntartásának eszközei váltak legfontosabbá. Sőt, egy idő után, az élet fenntartásának eszközei magát az életet teszik saját eszközükké. Ezt száz évvel ezelőtt írta le Ortega y Gasset, de máig megdöbbenő a tisztánlátása, pontossága, érvényessége. Észre sem vesszük, hogy valójában nem mi használjuk a tárgyakat, hanem azok használnak bennünk. Ezek mögött a tárgyak mögött káros logika működik: közvetlenül a tárgyak rabszolgái lettünk, de tulajdonképpen a tárgyakat kitaláló, a tárgyakat megkonstruáló pusztító észnek az áldozatai vagyunk. Aki ezt felismeri, függetlenül attól, mi a hivatása – közgazdász vagy sem –, megérti Heidegger igazságát a létből kiszakított létezőről, aminél képtelenebb képtelenséget el sem lehet képzelni, holott ténylegesen ez történik. A létezőt akarja kiszakítani a természet adta szakrális létből az iménti logika, mégpedig azért, hogy szófogadó rabszolgává tegye. A leépült, engedelmes munkaerő, illetve fogyasztó a kor ideális rabszolgája, ez a cél. A fogyasztóerő-állatok gigantikus csordáivá teszik az Isten-képmása embert. Fogyasztógépekké korcsosulunk. A tárgyakat az eleve beléjük kódolt elavulással konstruálja meg ez a logika, hogy minél gyorsabban eldobhatóvá váljanak. Hihetetlen gyorsasággal válik minden szemétté, amely ott van mindenütt, amerre tekintünk. Hatalmas mennyiségben emelkedik fel a világban. Előtte azonban, mielőtt a szemetet fizikai valóságában érzékelhetnénk, már láthatatlanul a lelkünkben, szellemünkben, erkölcsünkben megjelent. Aki ezt képes felismerni, képes ezzel szemben cselekedni, annak nincs más lehetősége, mint tenni ellene. Mi vagyunk itt – szoktam mondani a családoknak és a tanítványaimnak –, ezt helyettünk senki nem fogja megcsinálni.

BOGÁR LÁSZLÓ közgazdász, egyetemi docens, a politikai tudományok kandidátusa. A beszélgetéshez kapcsolódó könyvei: *Hálózatok világrajza* (Argumentum Kvk., 2002), *Magyarország felszámolása* (Kairosz Kiadó, 2008), *Lefelé a létezés lejtőin* (Kairosz Kiadó, 2011), *Bogár-gyűjtemény* (Kairosz Kiadó, 2011), *Globalbiümben* (Kairosz Kiadó, 2012).

MÓRO CZ ZSOLT (1956) Kőszegen élő író.